

למשמעותה של שבועת אמונים של יהודים לקוואקים בגזירות ת"ח בנמירוב

Author(s): מ' נדב

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תשמ"ה), חוברת 1, pp. 77-82

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040305>

Accessed: 26/11/2011 15:15

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

למשמעותה של שבועת אמונים של יהודים לקוזאקים בגזירת ת"ח כנמירוב

מאת מרדכי נדב

מוקדש לזכרו של פרופ' ח"ה בן-ששון ז"ל

במחקרו על גזירות ת"ח – ת"ט, ציין י' שאצקי בהערותיו לתולדות הגזירה כנמירוב¹, שמפקד הגדוד הפולני באראנובסקי, שנשלח בשבועות הראשונים של המרד הקוזאקי על-ידי ירמיושניוביץקי² לדכא את המורדים ולנקום בהם, הציל חלק מיהודי נמירוב שהצטרפו אל מחנהו כאשר כוחותיו נסוגו מן העיר. כמקור ליריעה זו מציין שאצקי את יומנו של בוגוסלאב מאשקיביץ הכולל קטע על הפעולה כנמירוב, שבו מסופר, בין השאר, על הצלת יהודים ויהודיות מנמירוב³. אולם, שאצקי לא התייחס לפרטים הנוגעים למעשה ההצלה המסופרים בתעודה. כמו-כן לא ניסה לבדוק את פרטי העדות ולתהות על משמעותה על רקע הסיפורים על גזירת נמירוב במקורות העבריים, ובעיקר בצוק העתים לר' מאיר בן שמואל משעברשין⁴ וביון מצולה לר' נתן נטע הנובר מזאסלאב⁵. במיוחד תמוה הדבר לאור העובדה ששאצקי מדקדק לעיתים עם בעל מחבר ספר יון מצולה כחוט השערה כאשר זה אינו מדייק בציון פרטים, גם כשהפרטים הם בעלי חשיבות משנית⁶.

- 1 עיין י' שאצקי, 'היסטוריה קריטישער אריינפיר צום "יון מצולה" פון ר' נתן נטע הנובר' [להלן: שאצקי], גזרות ת"ח, ווילנע 1938, עמ' 149–150.
- 2 אחד מגדולי המאגנאטים הפולנים באוקראינה. נחלוחיו השתרעו על פני אלפי קילומטרים רבועים והיו בהן סמוך לשנת 1648 30 עיירות, כ-50 אחוזות ובהן כ-38,000 משקים חקלאיים. פיקד על כוח צבאי פרטי שלחם במידה רבה של הצלחה כמורדים הקוזאקים. המקורות העבריים לתולדות גזירות ת"ח – ת"ט מתארים אותו כמושיע וגואל. עיין במונוגרפיה הממזה: W. Tomkiewicz, *Jeremi* (1612–1651), Warszawa 1938, passim; G. Vernadsky, *Bohdan-Hetman of Ukraine*, New Haven 1941, pp. 49–54. עיין גם: שאצקי, שם, עמ' 15 ואילך; יון מצולה לר' נתן נטע הנובר, מהדורת י' היילפרין (הציטוטים להלן, ממהדורה זו), תל-אביב תשכ"ו, עמ' 30, 44, 45, 53, 73 ועוד; צוק העתים לר' מאיר בן שמואל משעברשין, מהדורת ח"י גורלנד, לקורות הגזרות על ישראל, ד, קראקא תרמ"ט – תר"ץ, עמ' 121–122, 127–129, 140.
- 3 שאצקי (לעיל, הערה 1), 150–149; J.U. Niemcewicz, in: *Bogusław Maszkiewicz, Diarjusz*, Tom 5, Lipsk 1839, pp. 70–71, *Zbiór pamiątek o dawnej Polsce*, Tom 5, Lipsk 1839, pp. 70–71, (לעיל, הערה 2), עמ' 198.
- 4 תיאור ביבליוגרפי ראה בהערה 2.
- 5 כנ"ל.
- 6 שאצקי (לעיל, הערה 1) במדור 'היסטוריה קריטישע הערות', המסודר בסדר אלפביתי של שמות היישובים שנפגעו בגזירות, מציין בהערותיו לגזירה כנמירוב על סמך עדותו של מאשקיביץ (עיין הערה

הידיעה שמקצת יהודי נמירוב ניצלו מן הטבח הנורא שערכו הקוזאקים בשיתוף עם העירונים הפראבוסלאבים ביהודים בכ' סיון ת"ח (10.6.1648) — טבח שנחרת עמוק כל-כך בזכרוננו של העם כמופת לקידוש-השם המוני — והצליחו לצאת מן העיר ימים מעטים לאחר הגזירה, עם כוחותיו של הפולקובניק (שר-הגדוד) פאראנובסקי, עשויה לסייע אותנו להבין טוב יותר את השתלשלות הארועים בנמירוב בעת הכיבוש הקוזאקי. ידיעה זו עשויה לסייע להבין גם את טיבה של התגובה שהגיבו יהודים לא מעטים במצב שבו נכזבה תקוותם לפדות נפשותיהם בממוץ⁷; ושבו מתכונן ציבור יהודי המונה אלפים, לקידוש-השם המוני בהנהגתו הרוחנית של ר' יחיאל מיכל, רב הקהילה.

בניתוח מפורט ועיון מעמיק עשויה הידיעה גם לשפוך אור על ידיעות, קצתן מעורפלות, על מה שהתרחש בנמירוב בכ' סיון ת"ח ובסמוך לו, כפי שהן מסופרות בכרוניקות העבריות העיקריות: צוק העתים⁸ ויון מצולה⁹, וכפי שהן מתוארות בספרות ההיסטורית¹⁰. על-פי עדותו של מאשקיביץ¹¹ כבשו כוחותיו של מאקסים קריבנווס¹² תחילה את פוהריב'ישטש וערכו בה טבח באצילים וביהודים. במקביל או זמן קצר לאחר מכן כבשו כוחות קוזאקים, כפי הנראה גם הם מאנשיו של קריבנווס, את נמירוב. מאשקיביץ אינו

3) שהנובר לא תיאר נכון את המצור על העיר והוא מתקן אותו בפרטים הבאים: העיר היתה שייכת לא ל'רמי וישנוביצקי אלא לשני אחייניו; לא וישנוביצקי בא להציל את העיר אלא מפקד גדוד של הפולקובניק פאראנובסקי. כן מדרקד הוא כחוט השערה עם הנובר בהערותיו לגזירות בערים נארוול, פילנאה ועוד. עיין שאצקי, שם, עמ' 15 ואילך, 149; 'היילפרין', 'שבייה ופדות בגזרות אוקריינה וליטא', יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 220. במאמר זה דן היילפרין גם בגזירות נמירוב וקובע שבנמירוב היה הרג רב והיה גם שמד, אך שבייה לא היתה. ובהמשך הוא קובע על סמך עיון מחודש במקורות, שבנמירוב ובהומל נעשו נסיונות להציל את הנצורים תמורת דמי פדיון, אלא שאלה הוכשלו על-ידי אנשים מבני המקום. לבירור בעיית השמד בנמירוב והיקפו אין הוא נכנס. השווה גם גרץ-שפיר, דברי ימי ישראל, ח, וורשא תרנ"ט (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ב) עמ' 135, 139. ראה בהערה הקודמת ולהלן, הערה 10.

7 גורלנד (לעיל, הערה 2), שם, עמ' 14, 16, 18, 19.

8 יון מצולה, עמ' 31, 37-41, 44, 78.

9 יעקב כ"ץ מביע את הדעה שבגזירות ת"ח — ת"ט יהדות פולין 'עמדה בן לילה בפני סכנת השמדה ושמד אולם מעיקרו לא נוצרה כאן סיטואציה של קידוש השם', ומדבריו ר' נתן נטע הנובר ביון מצולה הוא למד כי לא בכל מקום ניתן ליהודים להציל נפשם בהמרת דתם, וברוב המקומות הושמדו היהודים יחד עם הפולנים או נטבלו לנצרות כאונס ודבריו בכללותם נכונים. לגבי נמירוב קובע כץ בזהירות: 'פתח הצלה [על-ידי המרה] ניתן ליהודים כנראה גם בנמירוב (כ' סיון)', ובהערה לדברים אלה הוא מביא את דבריו בעל צוק העתים על 'נשים בדת כפרו' (המרה) וכנגדם דברים על 'כשרים לא נמלטו... פשטו צוארם להריגה וטביחה' (קידוש-השם). בצורה מלאה יותר מביא כ"ץ את הדברים של בעל צוק העתים על מקרי ההמרה בנמירוב (בערה 66), ומהם אנו למדים שגם סתם יהודים המירו את דתם מאונס, והוא אף מכנה אותם 'אנוסים'. לדבריו של כ"ץ המקורות העבריים האחרים: צער בת רבים ומגלת עיפה (למעשה גם יון מצולה), סתומים בעניין זה. עיין 'כ"ץ', 'בין תתנ"ו לת"ח — ת"ט', ספר-יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 330, 333 והערות 52 ו-66. השווה גם לעיל, הערה 6.

10 העדות מובאת גם על-ידי טומקביץ במונוגרפיה שלו על ירמי וישנוביצקי (לעיל, הערה 2), עמ' 197-198. ציונים ביבליוגרפיים ראה בהערה 3.

12 מראשי המפקדים של המרד והאכזרי שבהם ביחסו ליהודים. עיין: שאצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 74-78; ורנאדסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 51-53.

מזכיר כלל את הטבח הנורא שערכו הקוזאקים ביהודי נמירוב¹³ אבל הוא מספר שווישנוביץקי ערך התקפת נגד על כוחות הקוזאקים בכוונה לשחרר את שתי הערים הללו ולהיפרע מן המורדים.

את פוהריבישטש כבש ירמי וישינוביץקי עצמו ועשה שפטים במנהיגי העירונים שכרתו ברית עם הקוזאקים. ואילו כוח אחר שלו בפיקודו של שר-הגדוד באראנובסקי נשלח לתפוס את נמירוב מידי הקוזאקים ולהעניש את העירונים האשמים בהסגרת העיר בידיהם. באראנובסקי הצליח להפתיע בהתקפת לילה את הקוזאקים, הרג את רובם ורק מעטים מהם הצליחו להמלט בכיוון לבראצללב. כמו כן, העניש באכזריות את ראשי העירונים שהצטרפו למורדים. הכוח הפולני של באראנובסקי שהה בעיר רק כמחצית היום, עד שעות הצהריים, נטל עמו שלל כפי יכולתו ונסוג¹⁴.

יחד עם הכוח הנסוג של באראנובסקי יצאה מן העיר שיירה של יהודים, שנותרו בחיים משום שנשבעו קודם לכן שבועת נאמנות לקוזאקים, לפיה התחייבו להשאר בעיר ולא לנטוש את הקוזאקים. אבל כאשר נכבשה העיר על-ידי הכוחות הפולניים של באראנובסקי ניצלו היהודים הללו את ההזדמנות שנודמנה להם כדי לנטוש את העיר, ולהשתחרר מן השבועה ומן החסות-הכפויה המתחייבת ממנה. קוזאקים שנמלטו אז מנמירוב והסתתרו ביערות שבסביבתה, גילו את היהודים שנתלוו לכוח הפולני הנסוג וניסו לפגוע בהם דווקא¹⁵, אלא שבאראנובסקי בא מיד לעזרתם והצליח להדוף את התוקפים, שרידי הכוח הקוזאקי שכבש את נמירוב, ולהביא את כוחותיו ואת היהודים שהצטרפו אליהם בשלום לפרילוקי¹⁶.

אין סיבה להטיל ספק באמיתות העדות הפולנית, שנרשמה בזמן ההתרחשויות ממש, בדבר הינצלותם של חלק מיהודי נמירוב. העדות מסייעת להבין טוב יותר ידיעות ועדויות

13 ואין הדבר צריך להפליאנו, שכן לעיתים קרובות עדויות של לא יהודים מתעלמות מהתרחשויות במחנה היהודי ועדויות של יהודים מתעלמות מן המתרחש במחנה הלא יהודי. השווה היילפרין (לעיל, הערה 6), עמ' 220 והערה 46.

14 טומקביץ (לעיל, הערה 2), עמ' 197–198, המסתמך על מאשקביץ (לעיל, הערה 3), עמ' 70–71. גם ר' נתן נטע הנובר יודע לספר על מסע הנקמה באיזור נמירוב ועל כוח של כמה מאות אנשי צבא ששלח לנמירוב כדי לנקום במורדים (יון מצולה, עמ' 44), אבל על הצלתם של יהודים באותה פשיטה אין הוא יודע לספר מאומה, והשווה להלן, הערה 19.

15 'כאשר יצאנו כבר מן העירות אל השדה, במרחק של מיל וחצי ויותר מנמירוב, התפרצו לא מעט קוזקים מן היערות, ובראותם את המחנה (tabór) שלנו, כיוון שיהודים ויהודיות מן העיר הזאת הצטרפו אלינו אף-על-פי שנשבעו לקוזאקים שלא לנטוש אותם' (מאשקביץ [לעיל, הערה 3] עמ' 71). במקור נאמרים הדברים בפולנית כך: 'Skorośmy już wyszli z lasów na pole od Niemirowa w półtory mile: dobrej, wysypało się kozaków niemało z lasów widząc nasz tabór bo się Żydów; Żydówek z tego miasta do nas przywiązało, choć kozakom przysięgli byli nieodbiegać ich'. (לעיל, הערה 2) עמ' 198, לא דייק בדבריו על 'מחנה שלם של יהודי נמירוב' (cały tabór Żydów) (niemirowskich), כי כפי שמסתבר מדברי מאשקביץ, היהודים רק הצטרפו למחנה של חיילי באראנובסקי ולא מדובר בהם על מחנה יהודי נפרד. ראה ההערה הקודמת.

לא לגמרי ברורות ומובנות, המסופרות במקורות העבריים, על הינצלותם של יהודים מן הגזירה בנמירוב¹⁷ ובסופו של דבר משלימות הן אלו את אלו כפי שיתברר להלן. אך העדות על השבועה שנשבעו היהודים שיישאר נאמנים לקוזאקים ולא יעזבו את העיר, היא יחידה במינה בגזירות ת"ח – ת"ט וטעונה בירור.

המקורות העבריים אינם מספרים דבר וחצי דבר על שבועה של יהודים לקוזאקים בנמירוב (ולא בשום מקום אחר), אף שסיפרו פרטים ופרטי פרטים על גזירת נמירוב, והזכירו מקרים שונים, שבהם ניסו יחידים או קבוצות להציל את חייהם. במקורות אלו צוינו המקרים שבהם הצליחו להינצל מעטים או רבים. גם ההיסטוריון האוקראיני הרושבסקי, בבואו לתאר את מאורעות נמירוב מסתמך בעיקר על המסורת היהודית. ואף שהכיר את יומנו של מאשקיביץ, מתעלם הוא מן הסיפור שלפיו קיבלו הקוזאקים תחת חסותם יהודים מנמירוב לאחר שאלה נשבעו להם אמונים¹⁸.

ר' שבתי כהן (הש"ך) בכרוניקה שלו מגילת עיפה ובעקבותיו ר' נתן נטע הנובר ביון מצולה, העמידו במרכז תיאוריהם את מעשי ההקרבה וקידושהשם של יהודי נמירוב ותיארו אותם כעדה שמסרה עצמה להריגה על קידושהשם¹⁹. במגילת עיפה אין זכר לניצולים בגזירת נמירוב ואילו ביון מצולה נאמר בסיום סיפור הגזירה: 'והנמלטים מחרב דק"ק נמירוב ברחו-לק"ק טולטשין כי היה שם מחוץ לעיר מבצר חזק עד מאוד'²⁰, מבלי לציין כיצד ניצלו ומבלי לרמוז אם היו אלה רבים או מעטים. מהערה אחרת של הנובר ניתן ללמוד כאילו הקוזאקים הותירו בחיים רבות מנשות נמירוב²¹. אין זכר ורמז אצלו להינצלות על-ידי המרה בנמירוב.

17 ראה להלן בהמשך.

18 M. Грушевский, *История Украины-Руси*, Нью-Йорк, v. VIII/3, p. 36

19 מגלת עיפה לר' שבתי כהן (הש"ך) בתוך: 'היילפרין (עורך), בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 252–253; 'יון מצולה, עמ' 37–41, 78. עדיין נשאר הקושי על שום מה אינו מזכיר הנובר ביון מצולה את מקרה ההמרה בנמירוב, אף שאינו מתעלם מבעיית ההמרה כאמצעי להצלת החיים בגזירות ת"ח – ת"ט. לא נוכל להשיב על-כך תשובה ברורה, אך שמא ניתן להניח שהנובר התעלם ביוזעין מן ההמרה של חלק מיהודי נמירוב, משום שהם הצליחו לחזור ליהדותם כעבור ימים ספורים, כאשר כבש באראנובסקי את העיר למשך יום ובעזבו את העיר לקח עמו את היהודים שנשבעו אמונים לקוזאקים, שהם לפי דעתנו אותם יהודים ש'הפרו ברית' בלשוננו של בעל צוק העתים. את העובדה שהנובר התעלם מכך יש להסביר בתנאי הזמן והמקום שבו הדפיס את חיבורו יון מצולה באיטליה, כשלוש שנים לאחר הגזירה, כשמגמתו היתה להשפיע על יהודי איטליה ושאר התפוצות שיגישו כל עזרה אפשרית לפליטי גזירות ת"ח – ת"ט (שם במבוא, עמ' 15). עדותו של בעל צוק העתים על 'יהודים רבים' שהפרו ברית בנמירוב היא קרוב לוודאי מהימנת, אף שאינה מתאשרת על-ידי תיאורי גזירת נמירוב במגלת עיפה ויון מצולה, שכן צוק העתים היא הכרוניקה העברית הראשונה על גזירות ת"ח – ת"ט, היא נכתבה בתוך השנה הראשונה למאורעות והידיעות העובדתיות הכלולות בה הן מדויקות יותר מאשר בכרוניקות האחרות. נראה שהעדות הפולנית של מאשקיביץ על שבועת האמונים של יהודים בנמירוב לקוזאקים, שעליה דובר למעלה, מתקשרת בעדות של בעל צוק העתים על הפרת ברית על-ידי יהודים רבים ומשלימה אותה.

20 יון מצולה, עמ' 40.

21 שם, עמ' 39.

בעניין זה שונה, ובלי ספק מהימנת יותר, עדותו של בעל צוק העתים. לדבריו רצחו הקוזאקים באכזריות נוראה ביהודים כולם: אנשים, נשים וטף, אבל מכללות דבריו מסתבר שרק באלה שסירבו להמיר דתם והעדיפו למות על קידוש-השם. מאלה ניצלו רק בודדים שהצליחו בסופו של דבר להימלט לטולטשין, כדי למצוא את מותם שם²². אבל בהמשך דברי בעל צוק העתים קוראים אנו גם שורות אלו:

רבת נשים בדת כפרו — ויתחננו ליונים אשר בחרו — ויהודים רבים ברית הפרו — מצות השם לא שמרו — על פקודי ה' עברו — ויהודים האנוסים עוד נזהרו — רק נפשם לא מסרו — המה לבדם בחיים נשארו²³.

הדברים ברורים: נשים ואנשים רבים שקיבלו עליהם את הנצרות מאונס, רק הם לבדם נשארו בחיים בנמירוב.

עד עתה לא ניתנה הדעת לשאלה כיצד היו הקוזאקים והעירוניים הפראבוסלאבים נוהגים ביהודים שהמירו דתם באונס כדי להציל את חייהם. המקורות העבריים והלועזיים עוברים על עניין זה בדרך כלל בשתיקה. דומה שעל שאלה זו אנו יכולים לתת תשובה חלקית לפחות, אם נקרב עדויות אחדות אלו לאלו במקורות לועזיים ובכרוניקות העבריות.

ידוע הצו (אוניברסאל) של המלך יאן קאזימיר שלפיו הורשו היהודים שנאנסו לדת הנוצרית-הפראבוסלאבית בפּינסק לחזור ליהדות²⁴. אנו למדים שב-2 במאי 1650²⁵ התיר המלך ליהודים (גברים, נשים וטף) שהמירו את דתם לדת הנוצרית-הפראבוסלאבית מרצון או מאונס בעת המלחמה הקוזאקית, לחזור ליהדות אם הם רוצים בכך, ואסר על הנוצרים הפראבוסלאבים של פינסק להחזיק אותם בכוח בנצרות. המלך ציווה להרשות ליהודים לחזור לבתייהם שלהם, לרכושם ולעיסוקיהם במסחר, ושיוסיפו להנות מכל הזכויות שנהנו מהם בעבר. מלשון התעודה למדים אנו גם שהיהודים שנאנסו על דתם הוחזקו בנצרות, כנראה כמרוכז ובמקום מיוחד, למעלה משנה וחצי ולא הורשו להפגש עם אחיהם שחזרו לפינסק עם עבֹר הסכנה²⁶. בתעודה מדובר על אנשים רבים שהתנצרו. ברור מכאן שמשפחות שלמות ניצלו ונותרו בחיים הודות לכך. בתעודה נאמר במפורש שחלק מן

22 צוק העתים, מהדורת ח"י גורלנד, עמ' 112–114. הנוסח ברפוס ראשון, קראקא ת"י, בהוצאת האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח, עמ' 4–5.

23 שם, מהדורת גורלנד, עמ' 113.

24 Акты Виленской археографической комиссии, т. 29, Вильна 1902, No. 7; עיין גם יון מצולה. עמ' 77 והערה 2; שאצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 23; מ' נדב, 'תולדות קהילת פינסק', פינסק — ספר עדות וזכרון, כך היסטורי, א, תל-אביב — חיפה תשל"ג, עמ' 97. פריבילגיה זו ניתנת למעשה ליהודי פינסק בהשתדלותם של ראשי הקהל שלה וככל הנראה בסיועו הפעיל של ועד מדינת ליטא.

25 היילפרין מציין שזה היה במאי 1649. שאצקי מציין שזה היה ב-5.5.1649 ונראה לי שיש לחקן 2.5.1650. כמוסבר במונוגראפיה שלי על קהילת פינסק, ציונים ביבליוגרפיים עיין בהערה הקודמת.

26 מ' נדב (לעיל, הערה 24).

הממירים עשו זאת מפחד, וחלק — רק לאחר שכפו אותם להמיר בעיניים. הכנסייה הפראבוסלאבית מצדה לא הסתפקה באקט ההמרה, אלא גם השגיחה על המומרים שיסגלו את דרך חייהם לדרישות האמונה החדשה ולשם כך החזיקה אותם במעין הסגר. נראים הדברים שאקט ההמרה שהוא דתי באופיו, היה מלווה — כפי שמסתבר מצירוף כלל הארועים בעדויות על גזירות ת"ח בנמירוב — גם בשבועת אמונים שהוא אקט פוליטי²⁷, והמומרים-האנוסים היו מחויבים בה בתוקף מעמדם החדש כעירונים-נוצרים. צריך להניח, לכן, שיהודי פינסק שהסכימו להמיר את דתם כדי להינצל מהרג, נשבעו גם הם שבועת אמונים לקוזאקים ולעירונים ולפיכך יכלו העירונים להחזיק בהם באופן חוקי במשך כשנה וחצי, גם לאחר שהפולנים דיכאו את המרד, כבשו בחזרה את פינסק, החזירו אותה לשלטונם והחיים היהודיים בעיר חזרו מכבר למסלולם. רק לאחר שהמלך יאן קאזימיר נתן פריבילגיה ליהודים שהרשתה לכל היהודים שהמירו בגזירות ת"ח — ת"ט לשוב לדתם הקודמת, יכלו המומרים האנוסים לחזור ליהדותם באופן חוקי.

השבועה שנשבעו יהודי נמירוב לקוזאקים להשאיר בעיר ולשמור להם אמונים, באה ככל הנראה להשלים את טכס ההמרה, בהסתפחות פורמאלית אל הציבור העירוני האוקראיני-פראבוסלאבי, שקיבל את מרות הקוזאקים ואת שלטונם. כך יש להבין את הדברים מקירוב עדויותיהם של בעל צוק העתים בעניין ההמרה מאונס ושל מאשקיביץ בעניין השבועה, המשלימות למעשה זו את זו. לגבי תולדות הגזירה, ניתן לפיכך להגיד שלייהודי נמירוב ניתנה הברירה בין שמד להרג. הרוב הגדול בחר בדרך של קידוש-השם כפי שמתואר במפורט בכל המקורות, אבל חלק מסויים בחר בהמרה מאונס. הממירים הושארו בחיים ולאחר מכן נשבעו שבועת אמונים לקוזאקים, היינו לשלטון החדש, ועם השבועה נסתפחו באופן רשמי למעמד העירונים. בתוקף הנסיבות יכלו האנוסים של נמירוב לחזור ליהדות. עוד בטרם הספיקו לחיות כנוצרים מאונס בפיקוחם של הקוזאקים, של הכנסייה והעירונים — כפי שהיה הדבר בפינסק — נמלטו מן העיר יחד עם צבאו של פאראנובסקי וכמובן חזרו מיד ליהדותם. אין אנו יודעים מה היה מספרם של האנוסים ולאן הגיעו בסופו של דבר, אבל נראה שמספרם היה לא מבוטל. בעניין זה נאמנת עלינו עדותו של בעל צוק העתים המדבר, כאמור למעלה, על 'רבים' שהפרו ברית. נראה שאין לזהות אותם עם הנמלטים המעטים מן הטבח שהגיעו למבצר בטולטשין ואחר-כך מצאו שם את מותם על קידוש-השם, שעליהם מסופר גם בצוק העתים וגם ביון מצולה²⁸.

27 על הנוהג של שבועת אמונים של עירונים לעדה העירונית בימי הביניים ועל משמעותה החברתית והמדינית עיין: H. Pirenne, *Medieval Cities*, Garden City N.Y. 1956, p. 143.

28 צוק העתים, מהדורת גורלנד, עמ' 113; יון מצולה, עמ' 40.